

מדף הספרים של ההשכלה בראי ביקורת הספרים בהמאסף מקור למידע ביבליוגרפי ואידאולוגי על ההשכלה העברית

משה פלאי

לשינוי פני היהדות ולשיפור מצבם התרבותי והרוחני של היהודים באמצעות הספר העברי.

זאב גריס כתב על מדורי ביקורת הספרים בעיתונות העברית באותה תקופה בספרו **הספר כסוכן תרבות**, שבו סקר את המידע במדורים אלה אשר תרם לביבליוגרפיה העברית.² כוונתי לדון באפיק אחר, מקביל כלשהו, בהקשר לניסיון לשקם ולשחזר את ארון הספרים של ההשכלה העברית בראשיתה. כידוע, על תולדות הדפוס העברי, וכחלק ממנו הספר העברי, נדפסו כמה וכמה ספרים, כגון ספריו של פרידברג והפרק בספרו של שאול גינצבורג. הקדמתו של זאב גריס לספרו הנזכר סוקרת גם את המחקר בתחום זה.

באופן כללי מאמרי הביקורת שנדפסו בכתבי העת תורמים להבנת האוריינטציה הכללית של ההשכלה ומרחב התחומים העיוניים והיצירתיים שהמשכילים פעלו בהם. באמצעותם אנו עדים להערות רלוונטיות בנות הזמן על ספרי יסוד של ההשכלה, כפי שנראה להלן, כגון על **דברי שלום ואמת** של ויזל, או על ספרי יסוד של היהדות (רמב"ם, רב סעדיה גאון). הם אף חושפים מידע על הנעשה מאחורי הקלעים של מפעלי ההשכלה, על יריבויות ומתיחות בין סופרים בני אסכולות שונות (כגון בין יצחק סאטאנוב ואהרון וולפסון), ועל המאבקים עם היהדות האורתודוקסית להחדרת ערכי ההשכלה המתונים (כגון הביקורת על ה'ביאור' של מנדלסון).³ הביקורות מוסרות את דעת הקורא-המבקר או הקוראים בזמן אמת, עם צאתם לאור של הספרים הנדונים.

משלושת כתבי העת שעליהם הוכנו המפתחות עד כה, הצטיין במיוחד **המאסף** בשפע של מאמרי ביקורת, ועל כן בשפע של חומר אינפורמטיבי על הפעולה הספרותית המו"לית לאורך שנות הופעתו, דהיינו משנת 1783 ועד 1811, לסירוגין.

בהמאסף נדפסו בין שמונים ל-115 מאמרי ההערכה או הודעות על ספרים חדשים (המספר המדויק תלוי בהגדרת "מאמר ביקורת"). זהו מספר גדול ממספר מאמרי הביקורת בבכורי העתים ובכרם

פרויקט המונוגרפיות והמפתחות של כתבי העת הראשונים של ההשכלה העברית, שעד כה כלל את **המאסף**, **בכורי העתים** ו**כרם חמד**,¹ מיקד את הדיון בחשיבותם של כתבי העת הללו להבנת הרקע שהביא ליצירת מרכז ספרותי ותרבותי בגרמניה בשלהי המאה השמונה-עשרה והעתקת הפעילות לגליציה במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה. המונוגרפיות דנו בין השאר בפעילות הספרותית, התרבותית והחינוכית סביב כתבי העת האלה, בראשיתה של הספרות העברית החדשה ובתחילת חידושה של השפה העברית. ההתמודדות עם החומר שנדפס בשלושת כתבי העת הנזכרים, בהיקפי זמן של למעלה מחמישים שנה, סידרה ומיינה את קורפוס היצירה העברית באותן שנים לפי נושאים, סופרים, סוגות ותחומי סיווג אחרים. סידורו של החומר וסיווגו הראה מגוון תחומים ומכלול מקצועות שעניינו את המשכילים, ונחשפו בו פרטים על התפתחותה של הספרות העברית וכמובן של ההשכלה העברית והיהודית. כמו כן חשף החומר את האוריינטציה של כתבי העת הללו בתחומי הדת, התרבות והחברה, החינוך והספרות.

הפרויקט תרם להבנת התהליך של בניית "מדף הספרים היהודי", שהחל באותה תקופה, ולידע על "ספריית ההשכלה" שהוקמה ספר אחר ספר, פמפלט אחר פמפלט, דף אחר דף, תחילה בהשכלת ברלין, בראי **המאסף**, ואחר כך בהשכלת גליציה ואיטליה, בהשתקפותם בבכורי העתים ובכרם חמד. יתר על כן, כמה מסופרי ההשכלה החשובים התגלו באנפילאותיהם, בבית היוצר שלהם, בהתלבטויותיהם על יצירתם ומשמעותם.

מידע חשוב בביקורת הספרים

אדגים את תרומת המפתח להבנת עולם הספר העברי באותו פרק זמן על ידי סקירת מדורי ביקורת הספרים שנדפסו בהמאסף, כתב העת הראשון של ההשכלה. מדורים אלה חושפים את מפעל ההשכלה על תחומיו ומקצועותיו השונים, וכך מצטיירת לפנינו תכנית ההשכלה

נדפסה הודעה על הוצאתן לאור של חמש המגילות הנזכרות לעיל עם תרגום אשכנזי וביאור במהדורת יואל ברי"ל ואהרון וולפסון. כן התפרסמה הודעה על הדפסת ההפטרות עם תרגום וביאור בהוצאת בית הדפוס של חברת חינוך נערים, שם נדפסו ספרי המשכילים והמאסף. מן ההודעות המוקדמות הללו אנו מקבלים מידע על עבודות ההכנה להדפסה שארכו על פי המשוער כשנה-שנתיים. ספרים אלה הופיעו בבית הדפוס של המשכילים, וכמובן היה למשכילים ולעורכי המאסף, שאף היו מחברי הפירושים והתרגומים, עניין לפרסם הודעות על הופעתם.

כך, למשל, פרסם יצחק אייכל הודעה על תכניתו להוציא לאור את ספר משלי עם תרגום וביאור (בתקמ"ח), והודעה נפרדת כעבור שנתיים (בתק"ן) על הופעתו של הספר, שיצא בדפוס המשכילים. ההודעות הללו מעידות, כאמור, על מגמה אידאולוגית ברורה להמשיך במפעל הביאור והתרגום של כתבי הקודש מיסודו של מנדלסון. הנחה זו מתחזקת בבדיקת מדור המקרא במפתח המוער של המאסף שהוצאתי לאור. נוסף על ההודעות הנזכרות על ספרי המקרא המתורגמים והמבוארים, נדפסו בהמאסף 37 עיולים בנושא ביאורי פסוקים ו-37 עיולים על תרגומים לגרמנית. היו אלה מאמרים על ביאורי פסוקים בודדים או ביאורי פרקים במקרא, שאחדים מהם הצטרפו במשך הזמן לביאורי ספרי המקרא. לדוגמה, יואל ברי"ל פרסם תרגום לגרמנית וביאור של קינת דוד (שמואל ב א, 19-27) וכן של שירת דבורה – שתי שירות מפוארות במקרא – ובכך הרחיב את הדיון על הפואטיקה של שירת התנ"ך.⁸ כן נדפסו מאמרים רבים על ביאור מילים קשות במקרא, כגון סדרה בת 11 מאמרים של יוסף ויטצענהויזן על "באורי מלי עברית ופתרון פסוקים נעלמים" (תקס"ט-תקע"א).

קלאסיקה

מרכו ההשכלה בברלין החל את מפעל הכינוס למעלה ממאה שנה לפני ביאליק בהדפסות של טקסטים קאנוניים מן הקלאסיקה העברית, לעתים עם פירושים חדשים של המשכילים עצמם. התעניינותם של המשכילים בפילוסופיה של ימי הביניים ובמיוחד ברמב"ם התבטאה, בהקשר זה, בהוצאה לאור של כתביו. פירושיהם של המשכילים עדכנו את הספרות הזאת על פי תפיסתם המשכילית וקריאתם המודרנית של הטקסטים הקאנוניים.

כך פרסם המאסף הודעה על הוצאה לאור של מורה נבוכים עם הפירוש גבעת המורה מאת שלמה מיימון ופירוש של משה מנרבוני, כולל פרק הדגמה ושמות המפיצים ("אנשי בריתנו שבכל עיר ועיר הנקובים בשמותם מתחת") ב-19 ערים ברחבי אירופה, כולל אמסטרדם, וילנה, לונדון, פראג, למברג וקופנהאגן. צורפו פרטים על סדרי החתימה בתשלומים, המחיר המיוחד לחותמים מראש, הדפסה על נייר מיוחד בעבורם, וכדומה.⁹ כן פורסמה הודעה במדור "בשורת ספרים חדשים" על ספר קאנוני אחר – ספר האמונות והדעות מאת סעדיה גאון. אף הודעה זו כללה לדוגמה את המבוא לספר מאת יהודה ליב בן זאב. במבוא ציין בן זאב את הצורך בפירוש חדש ובהדפסת הספר אשר נכתב "תשע מאות שנה לפני זמנינו, ואם נדפס כבר איזה פעמים אך לארך ימים וברב הזמנים כלו וגם אפסו ולא ימצא אחד בעיר ושנים במשפחה ע"כ אמרתי להדפיסו מחדש, למען זכות בה אנשי משכיל אוהבי ההתחקות על שרשי האמונה והאמת בלב

המד, אף כי גם בהם נמצא מידע מו"לי ספרותי חשוב במאמרים. משום כך אתרכו בעיקר במצאי בתקופת המאסף. אדון במבחר מזגים של מאמרים המוקדשים לביקורת ספרים ובהיבטים אינפורמטיביים הקשורים לעולם הספר העברי, ולא אכנס לעומקה של הערכת הספרים בביקורות, נושא שאל-נכון כדאי להקדיש לו דיון נפרד. לא אכלול מאמרים רבים שעסקו בנושאים שונים שהזכירו בין השאר ספרים חדשים שיצאו לאור, ואף דנו בהם בהקשרים רחבים יותר, אך לא היו ביקורת ספרים ממש.

מקרא

העיון במקרא והעיסוק בביאור ספריו ותרגומם עמדו בראש פעולותיהם הספרותיות של משכילי המאסף כחלק מן האידאולוגיה המשכילית שהטיפה לשיבה אל התנ"ך כסמל ליצירת המופת של היהדות הקלאסית. במסגרת המדור לביקורת ספרים הוקדשו לפחות שישה מאמרים לתרגום המקרא וביאורו, ובהם ביקורות על הביאור והתרגום לחמש המגילות: איכה, שיר השירים, ספר יונה, מגילת אסתר ומגילת רות.⁴ שלוש מגילות – שיר השירים, רות ואסתר – נדפסו תחילה בנפרד, כפי שאפשר ללמוד מהודעה על תכנית פרסומן. נמסר על דרכי ההחתמה, על חיפוש מפיצים ועל התשלום שיקבלו (עשרה אחוזים), ועל צורך ב-300 חותמים כדי להתחיל בהדפסה. הספרים ידפסו במהדורה מהודרת ובמהדורת נייר דפוס רגיל. כן נמסר מחיר החתימה והובטח לפרסם את שמות החתומים עם גמר ההדפסה. מהודעה זו אפשר ללמוד על דרכי הפצתו של הספר העברי באותו זמן (תקמ"ח) ועל אופציות שונות להדפסתו.⁵

מאמרים אלה ברור כי דור המשכילים הצעירים, ובהם יואל ברי"ל ואהרון וולפסון, עורכי המאסף, מחנכים וחוקרי מקרא, הלכו בעקבות מנדלסון והמשיכו את מפעל הביאור שלו. מאמרי הביקורת על ספרים אלה הם בדרך כלל חיוביים, אף כי כללו גם הערות ביקורתיות. בעוד התרגום לגרמנית זוכה לתשומת לב חיובית, נדפס מאמר שכלל ביקורת שלילית על תרגום החומש של זוסמן גלוגא לאידיש. המבקר טען שהרב יחזקאל לנדא, הנוודע ביהודה, לכאורה נתן את הסכמתו לפרסום התרגום לאידיש בעת שמתח ביקורת על תרגומו לגרמנית צחה של מנדלסון משום שהייתה צחה מדי. אך ליד המאמר צירף העורך הערת התנצלות על פרסום הביקורת, ובה הסביר שהמחבר השביע את העורכים לפרסמה, אף כי לפי דעתם ר' יחזקאל לנדא לא היה אומר דברים בגנות מנדלסון.⁶ מאמר זה חשף נושא רגיש בהתמודדות בין המשכילים והרבנים על התרגום המודרני של מנדלסון לתורה. בעקבות הביאור של מנדלסון, התגלע פולמוס בנושא זה והתפרסמו מאמרי הגנה על הביאור, שעליו נכתב רבות במסגרות אחרות.⁷

מדור דומה למדור הביקורת היה המדור "בשורת ספרים חדשים", שבו התפרסמו הודעות על ספרים העתיים לראות אור. המדור סיפק מידע שימושי לקוראים המעוניינים להרחיב את מדף הספרים העברי שלהם, וסייע בהפצת הספר העברי. בתחום המקרא נדפסה הודעה על ספר ירמיהו בתרגום לגרמנית שעמד להופיע, וכן על הדפסת ספר תהלים בביאורו של משה מנדלסון ובתרגומו של יואל ברי"ל, בצירוף פרק לדוגמה (בשנת תקמ"ד), שנועד למשוך את הקורא לרכוש את הספר. כעבור שנה יצא לאור חלק א של הספר. כמו כן

שמשכילים רבים התייחסו אליהם בשלילה. הוויכוח גרר דיון מהותי בנושאים חשובים מכיבושונה של ההשכלה העברית, כגון הטרדת הלשון העברית וזיכוכה משימושים בארמית, וכן הפואטיקה החדשה של השירה העברית ברוח האסתטיקה של השירה הגרמנית בת הזמן. כך דחו המשכילים את ספרות הפיוטים שלא עמדה בדרישות השירה החדשה ובדרישות העברית הצחה. כסיוע לעמדתם העלו טענות שכבר הושמעו נגד הפיוטים על ידי אוטוריטה הלכתית כרמב"ם, ורב ידוע כיעקב עמנון.

תיקונים משכיליים בסידור התפילה המשיכו להעסיק את המשכילים שניתבו את דרישות השינוי ביהדות לאפיקים מעין אלה. במרוצת ההשכלה חרגו התיקונים ממסגרות "בטוחות" של תיקוני שיבושים קלים בסידור התפילה והמשכילים המתקנים הציעו לאחור זמן סידור תפילה רפורמי.

ספרות יפה

הספרות זכתה למקום נכבד במדור הביקורות ונדפסו מאמרים על יצירותיהם של סופרי ההשכלה הידועים. כך נדפסה ביקורת נלהבת בשני המשכים מאת יצחק אייכל, עורך המאסף, על האפוס המקראי **שירי תפארת** של נפתלי הירץ ויזל, שהשפיע רבות על סופרי ההשכלה. אופייני לביקורת מעין זו, שהמבקר ניגש בדחילו ורחימו לכתיבת הביקורת והתנצל בכותבו, "זחלתי ואירא מחות דעתי במשפט על דבר המחברת היקרה הזאת מידי איש נודע למליץ נשגב ומשורר נעים בזמננו"¹⁵.

הערכתו זו של אייכל חושפת מידע חשוב על המדיניות הספרותית של המערכת. לדבריו, מטרת המאסף ומטרת הביקורת היא "ללמד לנערי בני ישראל את דרכי לשוננו הקודש ואת גדרי מליצותיו ושיריו, ולסקל לפנייהם הדרך, איך יתורו בעין משפט על הדבר החדש אשר יבא לפנייהם לדעת אם טוב ואם רע" (עמ' ריא). המטרה אפוא היא לצייד את הקורא בכלי הערכה לאבחון הלשון והפואטיקה של השירה לשם שיפוט לשוני ואסתטי. המאמר צוטט לאחר זמן כאות להערכת כתיבתו היוצרת של ויזל בזמנו וכן בהמשכה של ההשכלה בתקופותיה השונות. כך תוכן התופעה השכיחה של הדרמה המקראית והאפוס המקראי בספרות ההשכלה במאה ה"ט – בהשפעת ויזל.

מבקר אחר, ד – ש (דוד שלזינגר?), הילל אף הוא את ויזל ואת **שירי תפארת** במאמר ביקורת על מהדורת שיר השירים בתרגומו של מנדלסון ברוח דבריו אלה של אייכל, וקבע את מקומו של ויזל ביצירת הדורות באומרו כי "כמוהו לא היה מן היום אשר גלו ישראל מעל ארצם"¹⁶.

אך לא רק דברי שבח כלולים בהערכות הספרותיות. על יצירה ספרותית אחרת של יצחק סאטאנוב, **משלי אסף**, שהיא ספרות חכמה פסבדו־מקראית, נכתבה ביקורת שלילית למדי בידי אהרון וולפסון. ביקורתו מגלה טפח מהמתחיות והיחסים הרעועים ששררו בין המשכילים. וולפסון חשד בסאטאנוב שכתב ביקורת בעילום שם על המאסף וניסה לשלם לו מידה כנגד מידה בביקורתו.¹⁷ הוא האשים את סאטאנוב בהתחזות בכותבו כי מצא כתב יד של אסף, משורר קדום שהיה בימי דוד, ואילו למעשה "הרב ר' איצק הנזכר הולידו, ומלבו יצאו הדברים האלה" (עמ' רנב). הוא מאשימו ששם מכשלה בפני העוורים (ב-11), וש"מליצתו ומשליו נשחתות מאוד הן מפאת הרעיון והן מפאת הדבור, כי לא ירד לעומק יקר הערך של

תבונה"¹⁸. הדחף להוציא לאור מהדורה חדשה מוסבר בכך שהספר אָזל, ובצורך להקנות את שורשי האמונה למשכילים, ולהסבירם ברוח ההשכלה. הדגמות מתוך הספרים אפשרו לקורא לעיין בחומר ובכך למשוך אותו לחתום על הספר או לרכוש אותו. שמות המפיצים בערים השונות מוסרים מידע על התפשטות ההשכלה באירופה, על פעיליה ועל דרכי הפצת הספר העברי.

כמו כן נדפסו הודעות על הדפסת הספרים הבאים: **פחד יצחק** ליצחק לאמפרונטי, מעין אנציקלופדיה תלמודית, **מלות ההגיון** במהדורה ג' בביאור מנדלסון, ו**ספר מתורגמן** לאליהו בחור, ביאור מילים ארמיות בתרגומים הארמיים, עם תרגום לגרמנית של מאזוס רינטל.¹¹

ההדפסות החוזרות של ספרים אלה ענו על הדרישה לספרות זו, שאל נכון לא הייתה זמינה, ועל הרצון לכלול אותם במסגרת מדף הספרים של המשכילים.

ספרים ביהדות

בין הספרים האחרים בנושאי היהדות על פי תפיסתם של המשכילים שיצאו לאור – לפי ההודעות במדור "בשורת ספרים חדשים" – נמצא ספרו של מרדכי לוויזון-שנאבר **תוכחת מגילה** – הגות על מגילת קהלת, בתקמ"ד, וכן חלק ב של **אמרי בינה** מאת יצחק סאטאנוב בתקמ"ח, המטיף לשילוב חקירה משכילית עם מסורת.¹² לוויזון, מן המשכילים המוקדמים, היה רופא משכיל שפעל בלונדון ושם הוציא את ספרו הראשון, **מאמר התורה והחכמה** (1771), המגן על לימוד חכמות ומדעים המותרים לדעתו על פי היהדות. מספר זה ציטט המחבר במאמר ששלח ל**המאסף**, ובו הביע את תמיכתו במפעל החידוש של המשכילים. על כן, ששן עורכי המאסף להודיע על ספרו החדש; מה גם שספר קהלת היה מספרי המקרא החשובים ביותר בעיני המשכילים מחמת נושאו, ספקנותו ומוסר ההשכל שהוא מלמד באמצעות אמרות חכמה שונות.

ספרי קודש: סידורים, סליחות

אחד התחומים של הפעילות המו"לית של המשכילים היה הוצאה לאור של ספרי קודש "שימושיים": סידורים וסליחות. מאמרי הביקורת וההודעות על כך הם עדות לאוריינטציה הדתית (במובן של שמירה על המורשת היהודית) של המשכילים הראשונים מחד גיסא, ומאידך גיסא – לערנות לדרישות שוק הספרים היהודי.

ספרים אלה היו מצרך נדרש בבית היהודי והמשכילי כאחד. על ספרים מסוג זה התפרסמו ביקורות, כגון ביקורת על הסידור **ויעתר יצחק** שהוציא יצחק סאטאנוב בעת שהיה מנהל הדפוס של חברת חינוך נערים,¹³ וכן **סדר סליחות** שהדפיס, וסידור התפילה **תפילות ישראל** שהוציא דוד פרידלנדר.¹⁴ כמו כן נדפסה הודעה במסגרת המדור "בשורת ספרים חדשים" הקוראת לחתימה על סדר התפילות מכל השנה בתרגום אשכנזי. תרגום התפילות לגרמנית העיד על מגמת המשכילים לעשות את התפילות מובנות לכול. הסידור **תפלה מכל השנה**, מהדורת סאטאנוב, הופיע בברלין בתקמ"ה, בהוצאת חברת חנוך נערים של המשכילים.

מדור הביקורת לא היה המקור היחיד למידע על ספרים שנדפסו. אייכל הוציא מהדורה של הסידור, והוא עצמו כתב מאמר להגן על השמטת פיוטים מתוך סידור, דבר שעורר ויכוח בקשר לפיוטים,

כעבור שנים, במסגרת המאסף המחודש, הודיע המשורר והעורך שלום הכהן על תכניתו לפרסם את תרגום שיריו **מטעי קדם** לגרמנית, וכן על ביטול חלק ב של ספר זה.²² באותו מדור נדפסה גם הודעה על ספר קלאסי בפואטיקה.

פואטיקה

היה זה הספר **לשון למודים** למשה חיים לוצאטו וקטעי ההקדמה על הפואטיקה של המשל והשיר. ההודעה נדפסה בשם העורך, שלום הכהן, בתק"ע.²³ את הספר הוציא המשורר איש גליציה דב גינצבורג, שאף השתתף בהמאסף החדש. הודעה זו תורמת לדיון על התקבלותו של רמח"ל בהשכלה והשפעתו.

ספרי דקדוק ולשון

אף אלה היו מספרי היסוד בארון הספרים של ההשכלה, שהעמידה את חידוש השפה העברית על נס וקיבלה על עצמה ללמד את הדקדוק הנכון של השפה המתחדשת ולשמש מופת לשפת המשכילים הנכונה והטהורה ללא ערבוביה של סגנונות ובליל ארמית ועברית. ספריהם ומאמריהם בדקו את משמעותן של מילים במקרא ודנו ב"נרדפים" ובתופעות לשוניות דומות.

נוסף על מאמרים רבים בשאלות הלשון והדקדוק (במפתח מנינו 47 עיולים שונים בנושא הלשון), נכתבו מאמרי ביקורת על ספרי לשון שיצאו לאור, כגון סדרת מאמרים על **ספר יריעות שלמה** של שלמה פאפנהיים, שחיברו זכו להערכתם של המשכילים, והוא נחשב לבר סמכא בלשון בתקופת המאסף המחודש.²⁴ כידוע, פנה אליו שלום הכהן וביקש את ברכתו לחידוש הוצאתו לאור של המאסף.

כמו כן פרסם המאסף כמה מאמרים במסגרת המדור "בשורת ספרים חדשים", ובהם הודעות ומידע על ספרים העתידים להופיע בתחומי הלשון העברית, הבלשנות או הפילולוגיה העברית מאת כמה מן המשכילים. לדוגמה, אחד מספרי הדקדוק שהשפיעו על משכילים רבים היה **תלמוד לשון עברי** מאת המדקדק ואיש המקרא יהודה ליב בן זאב, ספר שזכה למהדורות רבות במשך המאה התשע-עשרה. ספר דומה היה ספרו של שלמה פאפנהיים **יסודות שרשי לשון עברי**, שעל הוצאתו נדפסה הודעה במדור "בשורת ספרים חדשים". וכן התפרסמה בשורת הספר **עמודי הלשון** להוראת העברית מאת יואל ברי"ל, איש מקרא ולשון ואחד מעורכי המאסף, והודעה על הספר **מסלול** להוראת הדקדוק לחיים קסלין. כן נדפסה הודעתו של נפתלי הירץ ויזל עצמו על שיטתו בספרו **גן נעול** ועל תכניתו להמשך מפעלו הלשוני.²⁵

ריבוי ההודעות והביקורות על ספרי הלשון מעיד על תחום התעניינות עיקרי של המשכילים בשאיפתם לחידוש את הלשון העברית וספרותה, ועל מקומם הנכבד של ספרים אלה על מדף הספרים של ההשכלה. מאמרי הביקורת מספקים עדות חיה לחשיבותם של ספרי הלשון הללו בעיני המשכילים בני הזמן – חשיבות שנמשכה גם לאחר זמנם.

חינוך

נושא חינוך פולמוסיים עמדו על סדר יומה של ההשכלה, ובמרכוזם התבלטה פרוגרמת התיקונים בחינוך היהודי שהציע נפתלי הירץ ויזל בסדרת ספריו **דברי שלום ואמת**, כמכשיר ראשי להפצת ההשכלה

כל מלה ומלה" (עמ' רנו). הביקורת הזאת חשובה לתולדות הספרות העברית משום שבעקבותיה טענו גם מבקרי ספרות מודרניים אותה טענה כלפי סאטאנוב, על התחזותו לסופר קדום מבלי לשים לב שזו קונוונציה ספרותית מקובלת.

ביקורת קטלנית נמתחה על הדרמה האלגורית **ילדות ובחרות** של מנדל ברסלוי, אף הוא מעורכי המאסף.¹⁸ המבקר טען שברסלוי מחקה את רמח"ל ב**לישרים תהלה** "המפואר", ואלמלא נתן לו המחבר את ספרו וביקשו שיחווה דעתו עליו, לא היה כותב את הביקורת משום שהמחבר "בחזקת חבר [...] שאינו מוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן" (עמ' קעב=קנו). אך ייעודו של המאסף לשמש "אבן בוחן מצרף לה"ק", ועל כן כתב את הביקורת שבה גם העיר על ביטויים לא מתאימים של ברסלוי. מסתבר מתוך המאמר כי על אף הידידות ביניהם העביר את הספר תחת שבט הביקורת והוא מסיים את דבריו בפנייה חיובית אל ברסלוי, שהוא "נותן תודה לידידי ר' מענדל הנ"ל כי זה ראשית דרכו במשעול המחברים הצליח ועשה פרי נחמד אף נעים, מלא מוסר ושכל טוב, וממנו יראו וכן יעשו בחורי בני עמנו" (עמ' קעו=קס). המחבר הוא ע...פ... המזוהה כיצחק אייכל או כיואל ברי"ל.

ביקורת זו מציגה את מאחורי הקלעים של מערכת המאסף, וחושפת מתיחות בין משכילי כתב העת. אך היא מבטאת גם את המחויבות לכתיבה אסתטית בת הזמן המתאימה לפואטיקה החדשה. ברסלוי השיב למבקר במאמר נפרד בכרך הבא (תקמ"ח) וטען שמסר למבקר את הספר כדי שיעיר לו באופן פרטי, ותחת זאת ירה בו חצים בפרהסיה בהעמדת פנים של דברי ידידות (עמ' רפד).¹⁹

במסגרת זו נתפרסמה גם ביקורת על הסאטירה **כתב יושר**, שממנה נרמז על זהותו של המחבר העלום, הוא שאול ברלין ("כי הוא גדול מגדולי הדור והוא ה' רב וגאון ואב"ד וחכם גדול"), ועל הסיבה שלא פרסם אותה בחייו ("והוא חבר הספר הזה בעת המחלוקת, ולא נתנו להביאו לדפוס כל ימי חייו [...] כי ירא לנפשו פן בחרם יצאו לקראתו", עמ' רע-רעא). כן נמסר הרקע לכתיבתה בהקשר עם פולמוס נפתלי הירץ ויזל וספרו **דברי שלום ואמת**, שהסאטיריקן ביקש להגן עליו.²⁰

בהערכתו משבח המבקר את הספר "מעט הכמות ורב האיכות וכוונתו ממתקים וכלו מחמדים מהחל עד כלה. ישמח לב הקורא להגות בו, במצאו בו דברי חפץ, איך יצא המחבר לעמוד לימין צדקת הרב בעל דברי שלום ואמת, ולהפך בזכותו נגד המתקוממים עליו" (עמ' רסח). והמבקר מביא כמה פנינים מן הסאטירה וקובע שהמחבר שם "אל התול פניו", ושואל את בן שיחו, המלמד, "בחזקת ע"ד [על דרך] התול (איראניש)" (עמ' רסח). חשיבותה של ביקורת זו בכך שזיהתה את כלי הסאטירה של שאול ברלין והדריכה מבקרים מאוחרים בהערכתם ובתפיסת היצירה.

במדור המקביל, "בשורת ספרים חדשים", התפרסמו הודעות על ספרות יפה העומדת לצאת לאור. המשכיל מאמסטרדם דוד פראנקו מנדס פרסם הודעה על הופעת ספרו **אהבת דוד**.²¹ מנדס היה ממשותפי המאסף הוותיקים, והעורכים שמחו לארח אותו – סופר ידוע – בחבורתם, והתייחסו אליו בכבוד. במדור זה הודיע הסופר הפורה יצחק סאטאנוב על הוצאת ספר משלי החוכמה, **משלי אסף**, בלוויית דוגמה של שני עמודים מתוך הספר, כדי למשוך את הקורא לרכישתו.

כלליים. כמו כן הציעו הוגי ההשכלה אפולוגטיקה על חשיבות לימוד היסטוריה כללית. בהשוואה לריבוי המאמרים ההיסטוריים התפרסמה הודעה רק על ספר אחד – בשורת ספר **תולדות ישראל** לפרץ בר, ואף היא בתקנו"ז (1797), בשנתו האחרונה של **המאסף** הראשון.³² ספרי ההיסטוריה העבריים הופיעו בתקופה מאוחרת יותר, ואיחור זה דורש עיון.

מידות ומוסר

נושא המידות והמוסר עמד בראש מעיינייה של ההשכלה, בעקבות המגמות בספרות הנאורות האירופית, לעתים כתחליף לדת. **המאסף** נדפסו 29 פריטים שונים שנסבו על נושא זה, כולל ספורי מוסר, דרשות מוסר ואגדות התלמוד.

כידוע, המשכילים פרסמו ספרי מוסר אחדים. במסגרת ספרי מידות ומוסר נדפסה הודעה בדבר הוצאתו לאור של **ספר המדות** ליצחק סאטאנוב ואחר כך נדפסה ביקורת על ספרו זה,³³ וכן על ספרו של יהודה ליב מרגליות, **בית מידות**. כמו כן הודיע נפתלי הירץ ויזל על תכניתו להוציא לאור את **ספר המדות** והוסיף פרטים על תוכנו.³⁴

ביוגרפיות

אחד המדורים הפופולריים הוקדש לביוגרפיות של גדולי ישראל ובו נדפסו במשך השנים עשר ביוגרפיות של דמויות מופת בתרבות ישראל.³⁵ אחת הביוגרפיות החשובות ביותר, שנכתבה כסדרת מאמרים בידי יצחק אייכל, תיארה את סיפור חייו של דמות המופת של ההשכלה העברית, משה מנדלסון, והביאה פרקים ממשנתו – תרגום קטעים נבחרים מתוך **ירושלים** לעברית. סדרת מאמרים זו הייתה כה חשובה למפעל ההשכלה עד כי נדפסה אחר כך כספר בנפרד, ונכתבה עליו ביקורת מהללת.³⁶

ביוגרפיה על דמות מרכזית שנייה של ההשכלה, על נפתלי הירץ ויזל, אף היא נדפסה **בהמאסף**, והייתה למעשה קיצור הספר הביוגרפי עליו, **זכר צדיק**, שחיבר המשכיל דוד פרידריכספלד. ובכך, לא רק ביוגרפיה סריאלית הפכה לספר, אלא ספר הפך למאמר ביוגרפי קצר, ובכך עשה את הביוגרפיה שווה לכל נפש ואף פעל למשוך קוראים לרכוש את הספר השלם.³⁷

ביקורת על רבנים

ספרים על רבנים או מאת רבנים זכו אף הם למאמרי ביקורת **בהמאסף**, שנכתבו מזווית ראייה משכילית, ובכך סיפקו היבט חשוב ליחסים בין ההשכלה לרבנים המסורתיים. לדוגמה, לביוגרפיה על הרב רפאל הכהן ודרשותיו, הספר **זכר צדיק** מאת אליעזר ליזר קצנעללענבוגן, חתנו ותלמידו של הרב, הוקדשה ביקורת חיובית למדי.³⁸ המבקר נזהר שלא לבקר את הדרשות של הרב והניח מטלה זו ל"תורניים" ולדרשנים. אך על הביוגרפיה חיווה דעה חיובית בעיקר בגלל המידע המפורט וחשיפת אישיותו של מושאה. עם זאת, בעל המאמר מתח ביקורת על מחבר הביוגרפיה משום ששילב בסיפורו איגרות ומכתבים, ושאל: "איזה תועלת תצא ממנו?" (עמ' עד). כן מתח ביקורת נוספת על שלא הרבה להביא סיפורים ועדויות בדבר מעשי צדקה של הגאון.

לעומת ביקורת חיובית זו נדפסה שלושים שנה קודם לכן ביקורת חריפה על הרב רפאל הכהן עצמו ועל ספרו **מרפא לשון** שכתב

בקרב אחיו היהודים. מאמרים רבים נדפסו בנושא זה, והצעות התיקונים של ויזל להכנסת חינוך כללי למערכת החינוך היהודי זכו לאזכורים רבים. אך במדור הביקורת נדפס מאמר אחד, ביקורת על חוברת ג, "עין משפט", מתוך **דברי שלום ואמת**, שאז יצאה לאור והייתה רלוונטית (בתקמ"ד).²⁶ מצאי זעום זה אינו משקף את ההתעניינות הרבה בחינוך, כיוון שבנושא החינוך נדפסו **בהמאסף** 31 פריטים שונים, מהם רבים שאזכרו את ויזל.

קטכיזם וספרי לימוד

אחת מהצעותיו של נפתלי הירץ ויזל לשיפור החינוך היהודי בספרו הייתה להוציא לאור ספרי לימוד מודרניים להוראת השפה העברית והדת היהודית. מדור הביקורות וההודעות על ספרים חדשים **בהמאסף** מעיד כיצד רעיון אידאולוגי מעשי שהציע הוגה מרכזי בהשכלה קורם עור וגידים ומוסיף ספרים לארון הספרים המשכילי. כי אכן, המשכילים, שהיו בהם מחנכים או מורים פרטיים, נענו להצעה זו של ויזל וכמה מהם פרסמו ספרי לימוד: מקראות וקראטומטיות לצורכי החינוך החדש. על כמה מהם נדפסו הודעות או ביקורות. למשל אהרון וולפסון, עורך **המאסף**, הודיע על תכניתו להוציא לאור ספר לימוד לילדים בשם **מבוא הלמוד בתקמ"ט**, וכעבור שנה מסר על הופעת ספר הלימוד **אבטליון** שהוא "מבוא הלמוד לנערי בני ישראל".

הכתור שונה בהמשך הכנת הספר.²⁷ נוסף על הודעות בעברית נדפס מאמר בגרמנית באותיות עבריות על הופעת **אמרי שפר**, ספר ללימוד הדת מאת הירץ הומברג, אחד המשכילים הראשונים שהשתתף ב'ביאור' של מנדלסון, ועבר לאוסטריה, שם היה פעיל בחינוך היהודי, ודמות שנויה במחלוקת ביהדות גליציה.²⁸

ספרי מדע

כחלק מתכנית החינוך הכללי שראשי ההשכלה קיבלו על עצמם לעדכן את המשכילים בלימודים כלליים, ידע כללי ומדע, נתפרסמו בכל כרכי **המאסף** 29 עיולים שונים בנושאי המדעים השונים. כידוע, נכתבו באותה תקופה כמה ספרי מדע פופולריים, ועל הערכתם אנו יודעים מתוך ביקורות ספרים שנדפסו **בהמאסף**. כך נדפסה סדרת מאמרי ביקורת על הספר **ראשית למודים** מאת ברוך לינדא.²⁹ המבקר מעיר על היעדר חיבורים בנושאים אלה שידריכו את המורה בהוראת התלמידים, ומודה "בכל לב את המחבר הספר הזה, על דבר עמלו אשר עמל לטובת ילידי עמנו ואסף וקבץ את ראשית למודי מסלול הטבע מחכמי הזמן" (עמ' ל). כן נדפסה ביקורת על **ספר הברית** לפנחס אליהו הורוויץ, ספר מדע על אסטרונומיה, כדור הארץ, פיזיקה, בוטניקה, אנטומיה ועוד, ועל ספר הגאוגרפיה **מציאות הארץ החדשה**, תרגום הספר על גילוי אמריקה מאת קאמפה.³⁰ כמו כן התפרסמה הודעה על ספר חדש, על מתמטיקה בלשון העברית: בשורת ספר **כליל החשבון** לדוד פריזנהויזן.³¹

היסטוריה

מדור ההיסטוריה **בהמאסף** כלל 29 עניינים שונים, מהם 13 שהייתה להם נגיעה לנושאים יהודיים. המאמרים עסקו בהיסטוריה עתיקה – מן המצרים הקדמונים ועד הבבלים, היוונים והרומים, ואף הרחיקו לסין ולקוצ'ין כחלק מתכנית ההשכלה להרחבת הדעת בנושאים

זיופים

בתולדות ההשכלה ידוע על גנבות ספרותיות והתהדרות בנוצת הסופר של מישהו אחר בלא רשותו ובלא מתן שמו. עדות אחת, לפחות, מצויה בהמאסף שפרסם איגרת המאשימה את מחבר ספר **עמוד השחר**, שמעון קרומונויא, בגנבה ספרותית **מראשית למודים** לברוך לינדא. איגרת זו תרמה ספח לביבליוגרפיה העברית ולתולדות הספר העברי.⁴⁴

ספרים שנדפסו תחילה בהמאסף

בתולדות הספר העברי של ההשכלה המוקדמת יש להזכיר ספרים שנדפסו תחילה בהמאסף בצורה סריאלית. לדוגמה, **שיחה בעולם הנשמות** מאת שלמה לויזון – שיח מתים בנושאי הלשון העברית – נדפס תחילה בהמאסף ואחר כך הופיע כספר.⁴⁵ וכן, כאמור, הביוגרפיה על משה מנדלסון, **תולדות רבנו [...]** משה בן מנחם, שהופיעה בהמשכים בהמאסף, נדפסה אחר כך כספר. ראשית לימודים של ברוך לינדא, שהוזכר לעיל, אף הוא נדפס תחילה בהמאסף ואחר כך יצא כספר.

רשימה זו עשויה לסייע לחוקר המתעניין לבדוק את המהדורה הסריאלית בהמאסף בהשוואה לספר המודפס בפני עצמו. כמו כן, לנסות לעמוד על הדרישה (של הקורא, של המחבר או של ההוצאה) לפרסום חומר סריאלי חשוב כספר. ספרים אלה התרכזו בשלושת מוקדי ההתעניינות של ההשכלה, דהיינו בלשון, בדמותו של מנדלסון ובמדע.

חומר שנדפס תחילה בהמאסף ואחר נדפס במקראות, בספרים אחרים ובכורי העתים

מעקב אחר החומר שנדפס במפתח יגלה משלים ושירים שנדפסו תחילה בהמאסף ואחר כך נדפסו מחדש בספרי לימוד, בכרסומותיות ובמקראות, כגון בספרי הלימוד של בן זאב ו**אבטליון** מאת וולפסון. וכן, לדוגמה, שיר של ברוך ייטלש שנדפס בהמאסף לכבוד ויזל, ונדפס מחדש **בבני הנעורים**.⁴⁶

"מאמר חקור הדין" של ויזל על עיקרי הדת והאמונה, שזכר ועונש והגיהנום, שנדפס בהמאסף בתקמ"ח ועורר פולמוס בין המשכילים וביקורת פנימית על עמדתו השמרנית של ויזל, נדפס מחדש כעבור 50 שנה (1827) כספר, והופיע בכמה מהדורות.⁴⁷

כמוכן, לכל זה יש להוסיף את החומר הרב מתוך המאסף שנדפס מחדש **בכורי העתים**. במפתח מנינו 207 עיולים שונים מסוג זה. הדפסה חוזרת זו מעידה על יחס של הערצה וכבוד לראשונותו של המאסף והתייחסות אל החומר הממוחזר כאל רובד כמוקדמוני של ספרותם של ראשונים, הראוי לעמוד במקום מרכזי על מדף הספרים של ההשכלה. החומר נדפס ללא שינויים וללא הערות או עריכה נוספת.

הודעות על ספרים שלא יצאו לאור

בין ההודעות על תכניות להוציא לאור ספרים במדור "בשורת ספרים חדשים" היו כאלה שלא התממשו. דהיינו, תכניות לכתובת ספרים או להדפסתם שלא יצאו לפועל. מידע מעין זה, כמוכן, נודע כעבור זמן, וצוין בדרך כלל במפתח. כך, למשל, פרסם שלמה [מימון] מליטא בראש כרך ב של המאסף, בשנת תקמ"ה, הודעה על תכניתו

יריבו, הרב המשכיל שאול ברלין.³⁹ הביקורת התמקדה בשיבושי הלשון בספרו של הרב ובלשון הרבנית הבלולה בספרות דומה, וכן על החומרות שהטיל הרב. זו הייתה ביקורת אידאולוגית מובהקת שמטרתה הייתה לתקוף את הרב הנכבד, ועם זאת היא שיקפה את עמדתה הרשמית של ההשכלה העברית בדבר הקפדה על טהרת הלשון העברית והימנעות מערבוב הלשונות עברית וארמית.

תופעות ואירועים בחיי הקהילה והדת

אף אלה נדונו במאמרים רבים בהמאסף. באשר לספרים בנושאים אלה, נדפסה ביקורת על ספר נדיר בשם **מעשה תעוועים** מאת ליב וטצ'לר, המתריע מפני מעלליה של העדה החסידית בפרנקפורט ובראשה ר' נתן אדלר, שהיא (מתוך שער הספר) "חברת אנשים צבועים". המבקר מזהה את מקום הדפוס (במקור: "שיסטיו") כפרנקפורט דמיין, אך אינו מזהה את המחבר, ומסכם את מטרת הספר בצטוט: "יזהיר מחברת אנשים צבועים, פועלי און מעשי תעוועים, המקדשים [המתקדשים] והמטהרים במעשים זרים, וישימו עיניהם על ריעיהם לפתותם באמרי שפר, ככל הכתוב בספר" (עמ' כח).⁴⁰ לדבריו, "קמו שם אנשים מתחסדים הולכים אחרי ההבל ויהבלו, נותנים מעשר מן התבן, וקרבתם עמל ואון, עד שכבר באו לכלל שפיכות דמים" (עמ' כח-כט). הוא משבח את המחבר, "יפה עשה המחבר כתוב זאת זכרון בספר ושימה לעיני העם, למען תהי להם לעדה, לבלתי סור מדרך הישר ימין ושמאל" (עמ' כט). אך הוא גם מבקר אותו על שכלל "לשון ארמי ולשון עבר", בניגוד לדרישות ההשכלה לטהרת הלשון.

היה זה אחד המאמרים הראשונים בגנות החסידות בפריודיקה העברית של ההשכלה, שעמד על התופעה והתריע מפניה. הביקורת על החסידות בספרות ההשכלה בגליציה הלכה בעקבות ספר זה וביקורת זו והחריפה את המאבק נגד החסידות והחסידיים שבעת מונים.

הלכה: הלנת המתים

על הפולמוס ההלכתי בקשר להלנת המתים – עיכוב קבורת מתי היהודים לאחר יום המיתה – נכתבו מאמרים רבים בהמאסף: 14 עיולים שונים בנושא זה, ואף נדפסו חוברות נפרדות על כך. על אחת מהן, החוברת על הלנת המתים מאת יואל ברי"ל, התפרסמה הודעה במסגרת המדור "בשורת ספרים חדשים".⁴¹ מחבר אחר שדן בנושא זה היה ד"ר מרקוס הרץ, רופא משכיל שהיה מקורב לחבורת המשכילים, אשר כתב מאמר בנושא זה במוסף הגרמני של המאסף. המאמר יצא לאור כספר ואף תורגם לעברית בידי יצחק אייכל ונדפס כחוברת בכותרת "מכתב [...] אל מחברי המאסף".⁴² כידוע, הלנת המתים הפכה למקרה-מבחן בנושא ההלכה, שהמשכילים ביקשו להתערב בו ולקבוע את דעתם המתקדמת בניגוד לפסק הרבני.

השכלה

חומר משכילי לרוב בכל תחומי העשייה המשכילית נדפס בכתב העת. מתוכו אפשר לציין כדוגמה פעילות משכילית שהתבטאה בפרסום הודעה על הוצאת לאור של איגרות מנדל לפין על ידי חברת שוחרי הטוב והתושיה, מידע שעשוי לשמש את חוקרי ההשכלה.⁴³

הספרים נתפרסמה בספר מיוחד, ואף היא מעוררת עניין מיוחד לאור ההתעניינות בהגותו של פילוסוף זה.⁵⁸

מידע על רשימות ספרים שיצאו לאור וקטלוגים

מודעה על ספרים שכבר יצאו לאור וכאלה העומדים לצאת בקרוב בידי דפוס חברת חנוך נערים, בתקמ"ט, אף היא מוסרת מידע רלוונטי על מדף הספרים של ההשכלה.⁵⁹ רשימה מאוחרת יותר משנת תקנ"ו (1796) נדפסה בסוף ספרו של נחמן בר"ש (ברלין), **עין משפט**, והיא כוללת 54 כותרים של הספרים שיצאו לאור מאז נוסד הדפוס בתקמ"ד (1784) ועד "פסח תקנ"ו". בסוף הרשימה נוספו ספרים העתידיים לראות אור, וכן הודעה על אפשרות קנייתם אצל יצחק סאטאנוב, "הגר פה בברלין, ברחוב יעקהאלץ מעל לבית הדפוס של חברת חנוך נערים, בבית הנגיד דניאל יפה".⁶⁰

הודעות על הוצאת ספרים, כתבי יד ועוד

החוקר מתמודד עם מידע על תכנית לייסוד הוצאת ספרים יהודית בלייפציג שעליה הודיע המאסף במדורים "תולדות הזמן" ו"בשרות ספרים חדשים" בתקמ"ה, וכמובן יהיה עליו לאתר פרטים נוספים ממקורות אחרים ולהכליבם עם מידע זה.⁶¹ כמו כן נתפרסמה במדור "בשרות ספרים חדשים" בתקמ"ה הודעה על 12 ספרים בכתב יד המוצעים לרכישה.⁶² כן נדפסה הודעה על תרגום מגרמנית לעברית של ספרו של מנדלסון **מועדי שחר** בלוויית פרק לדוגמה. לסיכום: עיון בביקורות הספרים בכתבי העת העבריים של ההשכלה מספק לנו אוצר בלום של מידע חיוני ו"אבק סופרים" לשחזור מדף הספרים העברי של ההשכלה העברית בראשיתה.

הערות

- 1 משה פלאי, **שער להשכלה: מפתח מועד להמאסף**, כתב העת העברי הראשון, ירושלים תשס"א; הנ"ל, **בכורי העתים – בכורי ההשכלה: מפתח מועד לבכורי העתים כתביהעת העברי של ההשכלה בגליציה**, ירושלים תשס"ה; הנ"ל, **כרם חמד: חכמת ישראל היא 'בנה החדשה': מפתח מועד לכרם חמד, כתביהעת העברי של ההשכלה בגליציה ובאיטליה (תקצ"ג-תרס"ז)**, ירושלים תשס"ט. מראי המקומות למאמרים מתוך המאסף נרשמו כפי שהם מופיעים במפתח המאסף, למעט האזכור "שם" הרומז על המאסף.
- 2 זאב גריס, **הספר כסוכן תרבות בשנים ת"ס-תר"ס**, בני ברק תשס"ב, פרק ט; חיים דובעריש פריעדבערג, **תולדות הדפוס העברי בערים האלה שבאירופה**, אנטוורפן תרצ"ז; ח"ד פריעדבערג, **תולדות הדפוס העברי בערים האלה שבאירופה התיכונה**, אנטוורפן תרצ"ה; שאול גינצבורג, "תולדות מעשה הדפוס בישראל", **כתבים היסטוריים**, תל-אביב תש"ד, עמ' 41-46.
- 3 משה פלאי, **משה מנדלסון: בכבלי מסורת**, תל-אביב תשל"ב, עמ' 65-74; פרץ סנדלר, **הביאור לתורה**, ירושלים תש"א, תשמ"ד.
- 4 [ביקורת] "מגלת איכה עם תרגום אשכנזי וביאור" [מאת אהרון וולפסון] (בקורת ספרים חדשים) / ד-ש, המאסף, ו, טבת תק"ן, עמ' קכה=קכד=קכז=קכח]; [ביקורת] "מגלת שיר השירים" [בתרגום מנדלסון וביאורם של אהרון וולפסון ויואל ברי"ל] (בקורת ספרים חדשים) / ד-ש, שם, ו, מרחשוון תק"ו, עמ' נ-סא; שם, כסלו תק"ן, עמ' פ-צו; "יונה עם תרגום אשכנזי וביאור" [ביקורת ספר יונה עם תרגום אשכנזי וביאור של יואל ברי"ל] (בקורת ספרים חדשים) / א-ה, שם, ה, אייר תקמ"ט, עמ' רמה-רמט; "מגלת אסתר עם תרגום אשכנזי וביאור" [ביקורת על תרגומו וביאורו של אהרון בן-יואלף למגילת אסתר] (בקורת ספרים חדשים) / ד-ש, שם, ה, תמוז תקמ"ט, עמ' שיו-שיט; "מגלת רות עם תרגום אשכנזי וביאור" [ביקורת מגילת רות בביאור אהרון וולפסון]

להדפסת הספר **מאזני צדק** בנושאי אלגברה, הנדסה ופיזיקה, אך ככל הידוע לא נדפס הספר.⁴⁸

המשכיל האיטלקי אליה מורפורגו פרסם הודעה על תכנית להדפיס את ספרו ונוסף על כך צירף גם בקשת חותמים. אך הספר לא יצא לאור ויצחק ריבקינד פרסם מאמר על כתב יד של מורפורגו.⁴⁹ יצחק אייכל גם כן פרסם הודעה על תכניתו להוציא תרגום עברי של **ספר הרפואות** מאת אבן סינא, ואף צירף קטע תרגום לדוגמה. אך הספר כנראה לא נדפס.⁵⁰

תשובות למבקרים

ביקורות בלתי מחמיאות זכו לתגובות המחברים המבוקרים. בתשובות אלה מקבלים אנו את הערות המחברים על חיבוריהם וכוונתם, ובכך מיתוסף ממד מעניין ליצירה, שבה המחבר מסביר את עצמו ואת דרכו. מנדל ברסלוי, לדוגמה, פרסם תשובה למבקר ספרו **ילדות ובחורות בהמאסף** משנת תקמ"ח, שהוזכרה לעיל.⁵¹ גם אהרון וולפסון השיב על דברי ביקורת על תרגום וביאור של מגילת רות.⁵² ומגילת אסתר.⁵³ חומר זה עומד עתה לרשות החוקרים שירצו להיכנס לעובי הקורה של יחסי מבקרים-מבוקרים.

חותמים וחתומות; הפצה

השגת חותמים וחתומות על ספרים מראש לשם מימון הוצאתם לאור (פרינומְרָטָן) הייתה כידוע מקובלת למדי באותה תקופה. הודעות מעין אלה על חתימות נדפסו בהמאסף, כגון בקשת חותמים ל**ספר המדות** מאת ויזל, שנדפסה מטעם חברת דורשי לשון עבר, וכן הודעה להחתמה על **סדר התפלות מכל השנה** בתרגום אשכנזי. הסידור **תפלה מכל השנה**, מהדורת סאטאנוב, הופיע בברלין בשנת תקמ"ה.⁵⁴ כמו כן נדפסו הודעות על הפצת המאסף ורשימות חותמים על כתב העת בתקופות שונות של הופעתו בערים שונות באירופה. רשימות אלה מספקות מידע על תפוצת כתב העת בקהילות שונות בגרמניה ובאירופה בכללה, ואף על התקדמותה הגאוגרפית של ההשכלה. המאסף פנה אל המפיצים בבקשה לשלוח את כספי החתימות, ושבתאי ינוב מוזכר כאחראי להפצה.⁵⁵

מידע על ספריות עבריות

מקור אינפורמטיבי ראשוני בדבר ספריות יודאיקה אפשר לקבל מהודעות שנדפסו במסגרת המדור "בשרות ספרים חדשים". באחד המאמרים בשנת הופעתו הראשונה של המאסף, בתקמ"ד, הובאה הצעה להקים ספרייה עברית. זנוויל פרידלענדר מסר במאמר רשמי ביקור בספרייתו של איצק הכהן וצירף רשימת הספרים שבה. על ספרייה מפורסמת יותר, של דוד אופנהיים, נתפרסם מאמר אחר ואף בו נמסרה רשימת הספרים שבה. המאמר כולל ציטטה מהערכתו של יוהאן דויד מיכאליס על הרשימה הביבליוגרפית.⁵⁶ נושא זה דורש טיפול מיוחד.

כמובן, מידע על ספריות מצוי לא רק בכתבי העת אלא גם בספרי התקופה. כך, למשל, ברסלוי מספר על הספרייה בבית הנגיד והקצין בערמן פרידלענדר, ש"אסף ספרים בהשקעה רבה ונתן לו רשות להלוותם [להשאלם] לכל מי אשר נכספה נפשו לרוות צמאונו במעיני החכמה".⁵⁷ ידועים פרטים גם על ספרייתו של משה מנדלסון, שרשימת

- מנדל ברסלוי] (בקורת ספרים חדשים) / ע...פ...שם, ג, סיון תקמ"ו, עמ' קעב [=קנו]-קעו[ק"ס].
- 19 תשובה אל המבקר [את ספרו **ילדות ובהרות בהמאסף**, ג, סיון תקמ"ו, עמ' קנו-קס (מספור העמודים משוּבש)] / מענדל ברעסלויא, שם, ד, סיון תקמ"ח, עמ' רפד-רצו.
- 20 כתב יושר [ביקורת על **כתב יושר** לשאול ברלין] (בבקורת ספרים חדשים) / ד-א, ז, תקנ"ו, עמ' רסו-רעא. **כתב יושר** נדפס בברלין, תקנ"ה, לאחור מות המחבר.
- 21 בשורת ספר **אהבת דוד** [על הופעת ספרו] (בשורת ספרים חדשים) / דוד פראנקו מינדיס, שם, ב, כסלו תקמ"ה, עמ' מח.
- 22 מודעה [על תכניתו לפרסם תרגום שיריו **מטעי קדם בהמאסף** וביטול חלק ב' של ספר זה] / שלום הכהן, שם, ח, חשוון תקס"ט, עמ' סד. **מטעי קדם על אדמת צפון**, הופיע ב'1807.
- 23 בשורת [...] **לשון למודים** [למשה חיים לוצאטו וקטעי ההקדמה על הפואטיקה של המשל והשיר] (בשורת ספרים חדשים) / שלום הכהן, שם, ט, 2, אדר תק"ע, עמ' עה-פ.
- 24 ספר יריעות שלמה [ביקורת על ספרו של שלמה זליגמאן פאפנהיים] בשורת ספרים חדשים; מאמר ראשון בסדרה / מ-כ[ח-כ?], שם, ב, טבת תקמ"ה, עמ' ס-סד; [ביקורת על ספר **יריעות שלמה**] (בקות ספרים חדשים; מאמר רביעי בסדרה) / מ-כ[ח-כ?], שם, ג, מרחשוון תקמ"ו, עמ' כ-לב. מרחשוון, תקמ"ו.
- 25 [בשורת ספר **תלמוד לשון עברי** ליהודה ליב בן-זאב] (בשורת ספרים חדשים) / [אנונימי], שם, ז, תקנ"ז, עמ' שצד; רגל מבשר ספר יסודות שרשי לשון עברי [הודעה בגרמנית באותיות עבריות על הוצאת ספר **יסודות שרשי לשון עברי** לשלמה פאפנהיים ועל ספריו האחרים] (בשורת ספרים חדשים) / דיא געזעלשאפט העברעאישער ליטטעראטור פריינדע, שם, ח, חשוון תקס"ט, עמ' נג-נה; עמודי הלשון [בשורת הספר **עמודי הלשון** להוראת העברית מאת יואל ברי"ל] (בשורת ספרים חדשים) / מ-ר, שם, ז, תקנ"ו, עמ' קנח-קס; [על פרסום ספרו **מסלול להוראת הדקדוק**] (בשורת ספרים חדשים) / חיים קעסלין, שם, ד, מרחשוון תקמ"ח, עמ' מה-מח; [על שיטתו בספרו **גן נעול** ותכניתו להמשך מפעלו הלשוני] (בשורת ספרים חדשים) / נפתלי הירץ וויזל, שם, ב, סיון תקמ"ה, עמ' קמג-קמד; שם, תמוז תקמ"ה, עמ' קנו-קס..
- 26 [ביקורת על חוברת ג', 'עין משפט', מתוך **דברי שלום ואמת** לוויזל] / ח...כ, שם, א, תמוז תקמ"ד, עמ' קנח-קס.
- 27 [הודעה על הדפסת ספר לימוד לילדים **מבוא הלמוד**] (בשורת ספרים חדשים) / אהרן בן וואלף האללי, שם, ה, אלול תקמ"ט, עמ' שעג-שעז; אבטליון [...] והוא מבוא הלמוד לנערי בני ישראל [הודעה על הופעת הספר **אבטליון** מאת אהרון וולפסון] / [המערכת], שם, ו, אדר תק"ו, עמ' קצ-קצא.
- 28 **אמרי שפר** [מאמר בגרמנית באותיות עבריות על הופעת **אמרי שפר**, ספר ללימוד הדת מאת הירץ הומברג] / [אנונימי], שם, ח, חשוון תקס"ט, עמ' סב-סד.
- 29 [ביקורת] **ספר ראשית למודים** [...] מאת ברוך לינדויא (בקות ספרים חדשים; מאמר ראשון בסדרה) / ע...פ...שם, ה, תשרי תקמ"ט, עמ' כד-לב.
- 30 בקורת ספר הברית [לפינחס אליהו הורוויץ] / -ה-, שם, ח, כסלו תקס"ט, עמ' סח-עה; שם, שבט תקס"ט, עמ' קלו-קמא; **מציאת הארץ החדשה** [ביקורת הספר על גילוי אמריקה מאת קאמפה, בתרגום משה פראנקפורט-מנדלסון] (בקות ספרים חדשים) / -ו-, שם, ט, 1, כסלו תק"ע, עמ' צ-קא.
- 31 [בשורת ספר **כליל החשבון** לדוד פריזנהוויזן] (בשורת ספרים חדשים) / [אנונימי], שם, ז, תקנ"ז, עמ' שצ"ה.
- 32 [בשורת ספר **תולדות ישראל** לפרץ בר] (בשורת ספרים חדשים) / [אנונימי], שם, ז, תקנ"ז, עמ' שצג-שצד.
- 33 [הודעה על פרסום ספר **המדות** ליצחק סאטאנוב] (בשורת ספרים חדשים) / [המערכת], שם, ג, שבט תקמ"ו, עמ' פא [פ]; בקורת ספר **המדות** להרב [...] יצחק מסטנאב (בשורת ספרים חדשים) / מ"-כ", שם, ג, אדר ב תקמ"ו, עמ' קפח-קצא.
- 5 [על תכנית ההוצאה לאור של חמש המגילות עם תרגום אשכנזי וביאור במהדרות יואל ברי"ל ואהרון האללע] (בשורת ספרים חדשים) / חברת שוחרי הטוב והתושיה, שם, ד, טבת תקמ"ח, עמ' קיא-קיב. ראו בהמשך על חותמים וחתומות ליד הערה 53.
- 6 "אגרת בקורת" [נגד תרגום החומש לר' זוסמן גלוגא, והגנה על תרגומו של מנדלסון מפני ר' יחזקאל לנדא] / אמת השומרוני, שם, ג, אדר א תקמ"ו, עמ' פה-צה.
- 7 ראו בהערות 3 ו-6.
- 8 "קנת דוד על שאול ויהונתן" [תרגום לאשכנזית וביאור שמואל ב, א, יט-כז] (באור ספרי הקדש) / יואל ברי"ל, שם, ז, תקנ"ד, עמ' ג-ח; "שירת דבורה" [הקדמה לתרגום] (באור ספרי הקודש; מאמר ראשון בסדרה) / יואל ברי"ל, שם, ד, אייר תקמ"ח, עמ' רסג-רסה.
- 9 [הודעה על הוצאה לאור של מורה נבוכים עם הפירוש גבעת המורה של שלמה מימון ופירוש של משה גורבוני (משה מנרבוני), כולל פרק הדגמה ושמות המפיצים] / איצק אייכל, שם, ד, אייר תקמ"ח, עמ' רמא-רסג. שמות המפיצים בעמ' רסב-רסג.
- 10 [הודעה על הדפסתו מחדש של ספר האמונות והדעות מאת סעדיה גאון] (בשורת ספרים חדשים) / יהוד' ליב קראקא, שם, ד, סיון תקמ"ח, עמ' רפא-רפג, הציטוט מעמ' רפכ. בן זאב פרסם גם הקדמה לספר קלאסי אחר: [הקדמה למהדרות בחינת העולם] (בשורת ספרים חדשים) / יהודא ליב קראקא [בן-זאב], שם, ה, שבט תקמ"ט, עמ' קמה-קמו. מספרי העמודים בסוגריים בתוך הטקסט מתייחסים למראה מקום בהערה סמוכה.
- 11 [הודעה על הדפסת **פחד יצחק** ליצחק לאמפרונטי] (בשורת ספרים חדשים) / [אליהו מורפורגו], שם, א, תשרי תקמ"ד, עמ' טו; "בשורת ספר מלות ההגיון" [על הופעת מהדורה ג' של **מלות ההגיון** בביאור מנדלסון בדפוס החדש של חברת חינוך נערים בברלין] (בשורת ספרים חדשים) / חברת דורשי לשון עבר, שם, א, אב תקמ"ד, עמ' קעד-קעה; [הודעה על הדפסת ספר **מתורגמן** לאליהו בחור עם תרגום לגרמנית של רינטל] (בשורת ספרים חדשים) / מאוזס רינטל, שם, ד, כסלו תקמ"ח, עמ' סא-סד.
- 12 [הודעה על הופעת הספרים **אמרי בינה** חלק ב, ואסף מאת יצחק סאטאנוב, ודוגמת שני עמודים מתוך **אסף**] (בשורת ספרים חדשים) / חברת שוחרי הטוב והתושיה, שם, ד, ניסן תקמ"ח, עמ' רלו-רלט; [על הופעת הספר **תוכחת מגילה** למרדכי גומפל הלוי לוויזן-שנאבר] (בשורת ספרים חדשים) / חברת דורשי לשון עבר, שם, א, אב תקמ"ד, עמ' קעה-קעו.
- 13 סדור **יעתר יצחק** [ביקורת על מהדורת יצחק סאטאנוב] (בקות ספר חדש; מאמר ראשון בסדרה) / י-ב-ל, שם, ב, ניסן תקמ"ה, עמ' קט-קיב; [ביקורת על הסיפור **יעתר יצחק**, מהדורת סאטאנוב] (בשורת ספרים חדשים; מאמר שני בסדרה) / י-ב-ל, שם, ב, אייר תקמ"ה, עמ' כג-כז.
- 14 [ביקורת על סדר **סליחה** מאת יצחק סאטאנוב] (בקות ספרים חדשים) / י-ב-ל, שם, ג, כסלו תקמ"ו, עמ' מח; בקורת [ספר **תפילות ישראל** לדוד פרידלנדר] (בקות ספרים חדשים) / -ו- ע-, שם, ג, אייר תקמ"ו, עמ' קלח-קמא.
- 15 [א-א], "[ביקורת ספר שירי תפארת מאת נפתלי ויזל]" (בקות ספרים חדשים; מאמר ראשון בסדרה), שם, ו, ניסן תק"ו, עמ' רי-רכא, הציטוט מעמ' רי; [א-א], "המשך בקורת ספר שירי תפארת" (בקות ספרים חדשים; מאמר שני בסדרה), שם, ו, אב תק"ו, עמ' שמו-שנב.
- 16 שם, ו תק"ו, עמ' צג.
- 17 משלי אסף [ביקורת על **משלי אסף**, ח"א וח"ב, וזמירות אסף (ח"ג), ועל המחבר יצחק סאטאנוב] (בקות ספרים חדשים) / הימן, **המאסף**, ז תקנ"ו, עמ' רנא-רסו. הימן הוא אהרון וולפסון – על פי **מנחת בקורים**, ברלין תקנ"ז, דף ד ע"ב, כ ע"ב, כב ע"א, כד ע"ב, של יצחק סאטאנוב (בשם בנו, "הדאקטר שענעמאן"); וכן, **המאסף**, ז, תקנ"ז, עמ' שצה-שצט.
- 18 בקורת [הדרמה האלגורית] **ילדות ובהרות** או **נתיבות החנוך והמוסר** [מאת

- הכרך [שני עמודים, בלא מספור].
- 49 [הודעה על תכנית להדפסת ספרו ובקשת חותמים] (בשורת ספרים חדשים) / אליהו מורפורגו, שם, א, מרחשוון תקמ"ד, עמ' לא-לב; שם, כסלו תקמ"ד, עמ' מה-מו; י' ריבקינד, "אליהו מורפורגו, מסייעו של וויזל במלחמת ההשכלה", יד ושם לזכר א. ז. פריידוס, ניו יורק 1929.
- 50 ספר הרפואות [תכניתו להוציא תרגום עברי של ספר הרפואות לאבן סינא, וקטע תרגום לדוגמה] (בשורת ספרים חדשים) / איצק אייכל, המאסף, ז, תקנ"ד, עמ' צב-צה.
- 51 ראו לעיל הערות 17, 18.
- 52 תשובה אל המבקר [בדבר הביקורת על תרגום וביאור למגילת רות, שהוציא לאור עם יואל ברי"ל] / המתרגם [אהרון וולפסון], המאסף, ה, תמוז תקמ"ט, עמ' שטו-שיז.
- 53 תשובה אל המבקר [לביקורת על הוצאת תרגום וביאור למגילת אסתר] / המתרגם [אהרון וולפסון], שם, ה, אב תקמ"ט, שם-שנא; וכן נדפסה תשובה קודמת בעניין זה באדר תקמ"ט, עמ' קעב-קעו.
- 54 [בקשת חותמים לספר המדות של ויזל] / חברת דורשי לשון עבר, המאסף, א, תמוז תקמ"ד, עמ' קנח; מודעה [להחזמתה על סדר התפלות מכל השנה בתרגום אשכנזי] (בשורת ספרים חדשים) / חברת חנוך נערים, המאסף, ב, אדר תקמ"ה, עמ' צו. על החותמים מראש ראו בערל כהן, ספר הפרענומערנאנטן, ניו יורק 1975.
- 55 המאסף, ח, ג-ד, תקס"ט. על ינוב יש הודעה שהוא השתתף בשוק הספרים בלייפציג; ובזמירות ישראל ח"ג (תקמ"ח) של יואל ברי"ל נמצא אזכור שמו כמו"ל.
- 56 [על ספריות ביודיקה, הצעה להקים ספרייה עברית, ורשמי ביקור בספרייתו של איצק הכהן] (בשורת ספרים חדשים; מאמר שני בסדרה) / [אנונימי], המאסף, א, שבט תקמ"ד, עמ' עז-עט; [על ספרייתו של איצק הכהן ורשימת הספרים שבה] (בשורת ספרים חדשים) / זנוויל פרידלענדר, שם, א, שבט תקמ"ד, עמ' עט-פ; [על ספרייתו של דוד אופנהיים ורשימת הספרים שבה] (בשורת ספרים חדשים; מאמר ראשון בסדרה) / [אנונימי], המאסף, א, טבת תקמ"ד, עמ' סג-סד.
- 57 מענדל ברעזע (ברסלוי), מאמר צדק ועוני, ברסלוי תקס"ט, מבוא, עמ' א.
- 58 *Verzeichniss der Auserlesenen Buechersammlung des Seeligen Herrn Moses Mendelssohn, Berlin 1786 (Facsimile edition, Leipzig 1926).*
- 59 מודעה [על ספרים שכבר יצאו לאור ואלה העומדים לצאת בקרוב] / דפוס חברת חנוך נערים בברלין, המאסף, ה, מרחשוון, תקמ"ט, עמ' סד. נחמן בר"ש, עין משפט, ברלין תרנ"ו, בסוף הספר.
- 61 [על תכנית לייסוד הוצאת ספרים יהודית בלייפציג] (תולדות הזמן ובשורת ספרים חדשים) / [המערכת], המאסף, ב, ניסן תקמ"ה, קו-קט.
- 62 מודעה [על י"ב ספרים בכתבייד המוצעים לרכישה] (בשורת ספרים חדשים) / [אנונימי], המאסף, ב, מרחשוון תקמ"ה, עמ' לב; שם, כסלו תקמ"ה, עמ' מו-מח.
- קיי-קייב; שם, ניסן תקמ"ו, עמ' ככד-קכח.
- 34 בשורת ספר מדות [תכניתו להוציא את ספר המדות ותוכנו] (בשורת ספרים חדשים) / נפתלי הירץ וויזל, שם, א, תמוז תקמ"ד, עמ' קנו-קנח.
- 35 תולדות החכם [...] אראביא [יצחק אורוביו דה קאסטרו] [ביוגרפיה] (תולדות גדולי ישראל) / חפשי [דוד פראנקו מינדיס], שם, ד, ניסן תקמ"ח, עמ' ריט-רכג; "תולדות הרב מנשה בן ישראל" [ביוגרפיה] (תולדות גדולי ישראל) / דוד חפשי [פראנקו מינדיס], שם, ד, אדר א תקמ"ח, עמ' קסז-קעב.
- 36 "תולדות רבנו [...] משה בן מנחם מאת איצק אייכל" [ביקורת הספר] ([בקורת ספרים חדשים]) / -נ-פ, שם, ה, אייר תקמ"ט, עמ' רמט-רנא. הסדרה נדפסה בהמאסף: איצק אייכל, "תולדות רבנו משה בן מנחם זצ"ל", שם, ד, תקמ"ח, עמ' קיג-קמד, קעז-רח, שלז-שח; ה, תקמ"ט, עמ' לג-סד. וכן כספר: תולדות רבנו החכם [...] משה בן מנחם, ברלין תקמ"ט.
- 37 הספר: דוד פרידריכספלד, זכר צדיק, אמשטרדם תקס"ט; המאמר: "תולדות [...] נפתלי הירץ וויזל" [ביוגרפיה] [קיצור ועיבוד ספרו זכר צדיק] (תולדות גדולי ישראל) / דוד פרידריכספלד, המאסף, ה, אייר תקס"ט, עמ' רל-רמ; שם, סיון תקס"ט, עמ' רסג-רעא.
- 38 בקורת [ספר זכר צדיק על ר' רפאל הכהן מאת אליעזר ליזר קצנעלענבונון] (בקורת ספרים חדשים) / -ם, שם, ט, 2, אדר תק"ע, עמ' ע-עד.
- 39 מרפא לשון [ביקורת הספר מרפא לשון לר' רפאל הכהן ושיבוש הלשון בספרות דומה] / אמ"ת, שם, ו, אלול, תק"ו, עמ' שסב-שפ. מחבר משוער: ר' שאול ברלין.
- 40 בקורת [ספר מעשה תענועים מאת ליב וטצלר] (בקורת ספרים חדשים) / ל-ע, שם, ו, תשרי, תק"ז, עמ' כה-ל. הספר: ליב וטצלר, מעשה תענועים (שיסכטוי [פרנקפורט דמיין?], תקמ"ט). בנושא זה, ראו ר' אליאור, "נתן אדלר והעדה החסידית בפרנקפורט", ציון, נט (תשנ"ד), עמ' 31-35.
- 41 [בשורת החוברת על הלנת המתים מאת יואל ברי"ל] (בשורת ספרים חדשים) / מ-ר, המאסף, ז, תקנ"ו, עמ' קס-קעא.
- 42 מארקוס הערץ, מכתב [...] אל מחברי המאסף, בתרגום יצחק אייכל, [ברלין?] תקמ"ט.
- 43 הודעה על הוצאתו לאור של איגרות מנדל לפין / חברת שוחרי הטוב והתושיה, המאסף, ה, שבט תקמ"ט, עמ' קמד.
- 44 אגרת [המאשימה את מחבר ספר עמוד השחר, שמעון קרומניא, בגנבה ספרותית מראשית למודים לברוך לינדא] / צ--בע, שם, ו, סיון תק"ו, עמ' רפה-רפח.
- 45 שלמה לעווזאהן, שיחה בעולם הנשמות, פראג 1811. השיחה הופיעה בתחילה בהמאסף, ט-י, תק"ע-תקע"א.
- 46 יהודה ייטלש, בני הנעורים, א, פראג תקפ"א.
- 47 נפתלי הירץ וויזל, "מאמר חקור הדין", המאסף, ד, תקמ"ח, עמ' קס"ה, נדפס גם במכתבים שונים [יחד עם דברי שלום ואמת], וינה 1827, וכן הופיע כספר נפרד בקניגסברג בשנת 1858.
- 48 בשורת ספר חדש [הודעה על תכנית להוצאת הספר מאזני צדק, בנושאי אלגברה, הנדסה ופיזיקה] / שלמה [מימון] מליטא, המאסף, ב, תקמ"ה, בראש